

ROMUALD DERBIS

KONCEPCJA SWOBODY DZIAŁANIA I POCZUCIA ODPOWIEDZIALNOŚCI

Celem obecnego artykułu jest przedstawienie koncepcji gradacji w odniesieniu do swobody działania i poczucia odpowiedzialności otrzymanej w wyniku poszerzonej analizy pojęcia swoboda działania uwzględniającej jej uwarunkowania i następstwa.

Sposób analizy uwarunkowań i następstw swobody działania rozpatrywanych w literaturze jest taki sam, jak zastosowany w poprzednim artykule zamieszczonym w tymże zeszycie do analizy definicji pojęcia „swoboda działania”. Sposób ten polega na ustaleniu drogą analizy języka różnych koncepcji swobody działania oraz zgodności znaczeń pojęć określających uwarunkowania i następstwa swobody działania, co umożliwi tworzenie ogólniejszych kategorii dla pojęć zgodnych znaczeniowo.

Kategorie, które mają najmniejszy stopień ogólności, są następnie coraz dalej uogólniane za pomocą tego samego kryterium, zgodności znaczeń, wskutek czego na najwyższym poziomie znajduje się kategoria swoboda działania.

W konstrukcji tablic, które przedstawiają wyniki analizy, kategorie coraz ogólniejsze są przedstawiane na coraz wyższych poziomach kolumn.

Uwarunkowania swobody działania

Patrząc na szczyt główki tablic przedstawiających uwarunkowania swobody działania (IIa, IIb), można zauważyć, że autorzy różnicują uwarunkowania swobody dostępu do celu (dostępność celu) i swobody wyboru, odpowiednio do rodzajów swobody działania. Uwarunkowania te najczęściej rozpatrywane są jako determinanty wzrostu i spadku dostępności celu oraz swobody wyboru, przy czym relacje te można przedstawić w postaci implikacji określonych ilościowo, w których zmienność natężenia przyczyny (c) wyznacza zmienność natężenia następstw (n). Łatwo

zauważyć, że formalnie biorąc istnieją cztery takie implikacje. Przedmiotem analizy jest jedna postać implikacji zgodnokierunkowych ($\uparrow c \Rightarrow \uparrow n$) = ($c \downarrow \Rightarrow \downarrow n$) oraz jedna postać implikacji niezgodnokierunkowych ($\uparrow c \Rightarrow \downarrow n$) = ($c \downarrow \Rightarrow \uparrow n$). Każda z nich występuje dwa razy, ponieważ raz dotyczy swobody dostępu do celu i drugi raz swobody wyboru. Do zapisu przyjąłem postać $\uparrow c \Rightarrow \uparrow n$ oraz $\downarrow c \Rightarrow \uparrow n$.

Ponadto, raczej rzadko, występują w literaturze przedmiotu uwarunkowania swobody wyboru, które nie mają postaci implikacji określonych ilościowo, ponieważ nie są to implikacje typu „zmiana wartości liczbowej „c” implikuje zmianę wartości liczbowej „n”, a przyjmują postać implikacji określonych jakościowo typu „wystąpienie „c” implikuje wystąpienie „n”. Przykładem takiej zależności mogą być uwarunkowania wymieniane przez Acha (1905) takie, jak wcześniejsze decyzje, perseweracje i asocjacje (por. tablica IIa).

W dalszej, szczegółowej analizie ilościowej biorę zatem pod uwagę następujące systemowo uporządkowane postaci implikacji (por. tablica IIb).

0. swoboda działania

0.1. wzrost swobody dostępu do celu (dostępności celu)

0.1.1. determinowany wzrostem natężenia przyczyny

0.1.2. determinowany spadkiem natężenia przyczyny

0.2. wzrost swobody wyboru

0.2.1. determinowany wzrostem natężenia przyczyny

0.2.2. determinowany spadkiem natężenia przyczyny

0.3. przyczyny swobody wyboru określone implikacją jakościową.

W przypadku kategorii implikacji wymienionych w punktach 0.1. i 0.2. mamy do czynienia z implikacjami wskazującymi na związki ilościowe, w punkcie 0.3. na związki jakościowe.

Zmienne rozpatrywane jako uwarunkowania swobody działania

Porządkując bardziej ogólne kategorie (zmienne z metodologicznego punktu widzenia) można zauważyć, że kategoria swoboda dostępu do celu jest stosunkowo mało popularna. Tworzą ją takie determinanty dostępności, jak wzrost atrakcyjności celu, wzrost subiektywnego prawdopodobieństwa osiągnięcia celu (Steiner, 1970), wzrost siły alternatyw (Ronkeinen i inni, 1984) oraz spadek oczekiwanych kosztów (Steiner, 1970).

Podobnie jest z kategorią zmienność swobody wyboru, określoną implikacją jakościową (pkt. 0.3.), zawierającą określenia, z których wcześniejsze decyzje, asocjacje i perseweracje pochodzą od Acha (1905), istnienie realnej alternatywy wyboru od Millsa (wg Harvey, Johnston, 1973) i istnienie minimum dwóch alternatyw wyboru od Kofy (1980).

Wśród przyczyn wzrostu swobody wyboru działających poprzez wzrost swego natężenia rozpatrywana jest endogenność działania, gdy działanie

Swoboda działania					
Poprzedniki implikacji Autorzy	Dostępność celu		Swoboda wyboru		
	zgodno- kierun- kowych $\uparrow c \rightarrow \uparrow n$	niezgodno- kierun- kowych $\downarrow c \rightarrow \uparrow n$	zgodnokierunkowych $\uparrow c \rightarrow \uparrow n$	niezgodnokierunkowych $\downarrow c \rightarrow \uparrow n$	określonych jakościowo
1	2	3	4	5	6
Ach, 1905, 1935					wcześniejsze decyzje, asocjacje, perseweracje
Festinger, 1957 Brehm i Cohen, 1962			atrakcyjność alternatywy przyjętej jako skutek spadku żalu p	Δat	
Brehm, 1966, 1981				ps utraty sw, znaczenie zachowań eliminowanych, proporcja zachowań wyeliminowanych do zachowań wolnych, poczucie kompetencji w ograniczonej dziedzinie, subiektywna wartość standardu „bycia wolnym”	
Bem, 1967, 1972			wewnętrzne uwarunkowania wyboru	zewnętrzne uwarunkowania wyboru	
Kelley (wg Kruglanski, 1975)			odmienność zachowań		
Steiner, 1970	ac i ps jego osiągnięcia	oczekiwane koszty		Δat	

1	2	3	4	5	6
Ajzen, 1971			liczba aal niepewność	Δat , ps wyboru al	
Kiesler, 1971				swa	
Mills wg Harvey, 1973				Δat , sw=0 dla at=0	
Wicklund, 1974 (wg Kofta, 1983)			nieświadome wyrównywanie Δat	Δat	
Kruglansky i Cohen, 1974			zgodność decyzji z preferen- cjami	wahania i niepewność	
Kruglansky, 1975			działania endogenne	działania egzogenne	
Kofta, 1980, 1983a, 1983)			zgodność decyzji z preferen- cjami, udział sił osobowych, dostępność informacji zew- nętrnych, liczba wyborów, czas decyzji, poznawcze róż- nicowanie alternatyw, rów- ność zysków i kosztów	wahania i niepewność, udział sił środowiskowych w de- cyzji, swa, Δat	minimum dwie aal z możliwo- ścią wyboru
Ronkeinen i inni, 1984					siła alternatywy (suma mocy oczekiwań i war- tości wyniku)

Tablica II a. Struktura jakościowa uwarunkowań swobody działania.

Legenda: c — przyczyna, n — następstwo, dc — dostępność celu, ac — atrakcyjność celu, sw — swoboda wyboru, a — sytuacje przeddecyzyjne, p — sytuacje podecyzyjne, ps — prawdopodobieństwo subiektywne, min Δat — mała różnica atrakcyjności alternatyw, al — alternatywa, aal — alternatywy, $\uparrow$ — wzrost, $\downarrow$ — spadek, $\Rightarrow$ — implikacja.

Table II a. The quality structure of freedom of action conditions.

Legend: c — purpose, n — succession, dc — accessibility of aim, ac — attractiveness of aim, sw — freedom of choice, a — pre-decisional situations, p — after-decisional situations, ps — subjective probability, min Δat — small difference of alternatives' attractiveness, al — alternative, aal — alternatives, $\uparrow$ — increase, $\downarrow$ — decrease, $\Rightarrow$ — implication.

Autorzy	Wzrost dostępności celu skutkiem		Wzrost swobody wyboru skutkiem																														
	wzrostu	spadku																															
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34
	atrakcyjność celu ps sukcesu siły alternatyw				oczekiwanych kosztów				liczby alternatyw zgodności decyzji z preferencjami endogenności działania udziału sił osobowych dostępności informacji zewn. czasu decyzji poznawczego zróżnicowania aal wyrównania zysków i kosztów wyrównania atrakcyjności aal atrakcyjności al przyjętej wewn. uwarunkowań działań odmienności działania									Δat Δat — (Δ = 0) ps dc wahań i niepewności egzogenności działań udziału sił środowiskowych przeddecyzyjnej swobody wyboru ps utraty zachowania wolnego znaczenia zachow. eliminowanego zachowań wyeliminowanych subiektywnej wartości wolności poczucia komp. w ogranicz. dziedz.									wcześniejszych decyzji asocjacji perseweracji istnienia realnej al wyboru istnienia min. dwóch alternatyw						
Ach Festinger Brehm i Cohen Brehm																	X	X	X				X	X	X	X	X	X	X	X	X	X	

cd. tablicy IIb

1	2 3 4	5	6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17	18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29	30 31 32 33 34
Bem					
Kelley					
Steiner	×	×			
Ajzen					
Kiesler					
Mills					
Wicklung					
Kruglanski i Cohen					
Kruglanski					
Kofta					
Ronkeinen,					
Meglino,					
Frazier, 1984					
Σ	1 1 1	1	2 4 1 1 1 1 1 1 1 1 2 1 1	8 2 1 2 1 1 4 1 1 1 1 1	1 1 1 1 1
Σ	4		17		5

Tablica IIb. Struktura ilościowa uwarunkowań swobody działania (oznaczenia jak w tablicy IIa).

Table IIb. Quantity structure of freedom of action conditions (indication as in table IIa).

jest celem dla siebie (Kruglanski, 1975), udział sił osobowych, dostępność informacji zewnętrznych, czas decyzji, różnicowanie poznawcze alternatyw, równość zysków i kosztów osiągnięcia celu (Kofta 1980, 1983, 1983b) nieświadomie wyrównany poziom atrakcyjności alternatyw (Wicklund, 1974, wg Kofta 1983), wewnętrzne uwarunkowanie działania (Bem, 1967, 1972), odmienność działań jednostki (Kelley, wg Kruglanski, 1975).

Wśród przyczyn wzrostu swobody wyboru działających poprzez spadek swego natężenia są to: różnica subiektywnego prawdopodobieństwa dostępności celu (Ajzen, 1971), egzogenność działania jako środka do celu (Kruglanski, 1975), udział sił środowiskowych w decyzji (Kofta, 1980, 1983), subiektywne prawdopodobieństwo utraty zachowania wolnego, znaczenie zachowania eliminowanego, liczba zachowań wyeliminowanych z zachowań wolnych, poczucie kompetencji w ograniczanej dziedzinie (Brehm, 1966, 1981).

Jak widać mamy do czynienia z ogromnym zróżnicowaniem przypuszczalnych determinant zmienności swobody działania, a zwłaszcza jej głównej kategorii, swobody wyboru. Jest to efekt zarówno wysokiego stopnia obiektywnej komplikacji uwarunkowań, jak i niedostatecznej liczby poprawnych ustaleń empirycznych. Autorzy wymieniają aż 34 rodzaje potencjalnych uwarunkowań swobody działania (por. tablica IIb), z czego tylko 6 dostrzeżonych jest przez więcej niż jednego autora. Spośród tych uwarunkowań, które są rzadko rozpatrywane w literaturze, część została zweryfikowana empirycznie. Na przykład Ronkeinen, Meglino i Frazier (1984) wykazali, że o kolejności wyboru decyduje siła alternatywy. Ach (1905, 1935) ustalił, ale na drodze badań introspekcyjnych, że wybór zależy od wcześniejszych asocjacji, decyzji i perseweracji, natomiast nie pokazał dokładnie, jak się ta zależność kształtuje. Stosunkowo szerokie potwierdzenie uzyskały te implikacje, które dla swobody wyboru wynikają z teorii reaktancji Brehma. Cały szereg odnośnych eksperymentów przytacza Holander (1976). Wynika z nich zależność zgodna z koncepcją Brehma (1966), że spostrzeganie zachowań jako przymusowych powoduje demonstrowanie przeciwnych poglądów i zachowań. Są to eksperymenty Worchela i Brehma, Brehma i Cole'a, Jonesa, Gorasona i Berkowitza. Potwierdzenie dla implikacji wynikających z koncepcji Brehma uzyskał także Kofta (1983a), ale nie udało mu się potwierdzić eksperymentalnie swojego przypuszczenia o pozytywnym związku między czasem trwania wyboru a spotrzeganiem wolności (Kofta, Michałowska, 1980). Tego związku nie wykryli także w swoich badaniach Harvey i Johnston (1973).

Wśród koncepcji wzrostu swobody wyboru stosunkowo szerokiej weryfikacji empirycznej dokonał Kruglanski (1975). Przeprowadził on eks-

perymenty organizujące warunki działania tak, aby było celem dla siebie (działanie endogenne), albo środkiem do jakiegoś celu (działanie egzogenne). Działaniu towarzyszyła lub nie obecność nagrody pieniężnej. Jeśli przyjąć, że możliwe jest działanie, które byłoby celem tylko samo dla siebie, z czym można polemizować, to wyniki eksperymentów Kruglanskiego zastępują wyjaśnienie zachowań za pomocą kategorii uwarunkowania wewnętrzne i zewnętrzne na rzecz ustaleń, czy działanie było endogenne, czy też egzogenne. W ten sposób można by ryzykować nawet wyjaśnienie sprzeczności, na przykład między wynikami eksperymentów Festingera i Carsmitha (1959), Cohena (Brehm, Cohen, 1962), które potwierdzają przewidywania Festingera oparte na teorii dysonansu poznawczego a wynikami eksperymentów Rosenberga (1965), Elmsa i Janisa (1965), które zaprzeczają tym przewidywaniom oraz wynikami badań Nuttina (1982), które są repliką badań Cohena i Rosenberga. Chodzi tu o przewidywania, zgodnie z którymi słabe uzasadnienie zewnętrzne działania bardziej zmienia postawy niezgodne z zachowaniem, niż silne uzasadnienie zewnętrzne, na przykład w postaci pieniędzy. Problemu tego nie będę jednak tutaj rozwijał, gdyż wymagałoby to uwzględnienia dosyć istotnych różnic w procedurach eksperymentalnych przytaczanych badań i tym samym wykraczałoby poza ramy niniejszego opracowania.

W kategorii wzrost swobody wyboru, której poświęca się w literaturze wiele uwagi, wśród kategorii tego rzędu ogólności, występuje już szereg zmiennych uwzględnianych przez więcej niż jednego autora.

Wśród przyczyn wzrostu swobody wyboru, działających przez wzrost swego natężenia, za zmienne główne uznać można wzrost zgodności decyzji z preferencjami (Ach, Kruglanski, Cohen, Kofta).

Wśród przyczyn działających przez spadek swego natężenia są między innymi spadek różnicy atrakcyjności alternatyw (Ach, Festinger, Brehm i Cohen, Steiner, Ajzen, Mills, Wicklund, Kofta) oraz spadek przeddecyzyjnej swobody wyboru (Festinger, Brehm i Cohen, Kiesler, Kofta).

Wpływ spadku różnicy atrakcyjności alternatyw na swobodę wyboru wymaga komentarza. Wiadomo, że spadek różnicy atrakcyjności alternatyw implikuje wzrost poczucia swobody wyboru a zarazem wzrost przeddecyzyjnej swobody wyboru (czyli np. spadek różnicy atrakcyjności alternatyw), implikuje spadek poczucia swobody wyboru (tu należałoby dodać, że swobody poddecyzyjnej). Tę pozorną sprzeczność wyjaśnia wprowadzenie rozróżnienia pojęcia wolności przeddecyzyjnej i poddecyzyjnej. W przypadku zmniejszania się różnicy atrakcyjności alternatyw, które zwiększa poczucie swobody wyboru, chodzi o traktowanie wolności w aspekcie przeddecyzyjnym (Steiner, Ajzen, Mills). Natomiast w przypadku innych koncepcji (Kruglanski, Cohen, Kofta) chodzi o spadek poczucia

wolności podecyzyjnej implikowany wzrostem poczucia wolności przeddecyzyjnej na mocy teorii dysonansu poznawczego. Wynika z niej, że im większe poczucie wolności wyboru w momencie decyzji, tym silniejszy dysonans podecyzyjny, czyli silniejsze przykre odczucia emocjonalne, które powinny implikować ujemny znak wolności. Opisana zależność jest więc ciągiem postaci — spadek różnicy atrakcyjności alternatyw implikuje wzrost poczucia przeddecyzyjnej swobody wyboru, a ta implikuje spadek poczucia podecyzyjnej swobody wyboru.

Powstaje pytanie, co to znaczy wysokie poczucie wolności przeddecyzyjnej? Czy jest to tylko zbliżona atrakcyjność alternatyw? Otóż wysokie poczucie wolności to także zachowanie niezgodne z presją (np. Kofta, 1983), ponieważ im silniejszej presji nie ugiął się człowiek przed podjęciem decyzji (mała wolność przeddecyzyjna), tym większa wolność podecyzyjna. Także Kiesler (1971, wg Kofta 1983) uważa, że subiektywne odczucie przez podmiot wysokiej wolności przy podejmowaniu decyzji powoduje zmniejszenie poczucia wolności w przyszłości, ponieważ swobodne podjęcie decyzji zwiększa tendencję do podejmowania jej w przyszłości. Chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na pewną przeciwstawność rozumienia uwarunkowań swobody wyboru, która występuje w analizowanym materiale. Mianowicie w części koncepcji (np. Steiner, Ajzen, Mills) poczucie swobody wyboru uzależniane jest od niepewności i konfliktu (niewielkie różnice atrakcyjności alternatyw), czemu przeczą poglądy Acha, Kruglanskiego i Cohena oraz Kofty, którzy uważają, że przestrzeganie wolności jest zależne od stopnia zgodności decyzji podmiotu z jego preferencjami i intencjami oraz od minimalizacji wahań jako skutku tej zgodności. Rozstrzygnięć dla tych odmiennych podejść dostarczyć mogą jedynie poprawne metodologicznie badania empiryczne. Jak na razie odmienność koncepcji teoretycznych przeprowadzanych badań (nieuwzględnianie kontekstu społecznego, słaba kontrola zmiennych) i brak eksperymentalnego zbadania wielu aspektów proponowanych koncepcji nie pozwalają na ustalenia satysfakcjonujące z punktu widzenia wymogów idealizacyjnej koncepcji nauki.

W zakresie kategorii wzrost swobody wyboru empirycznie została potwierdzona zależność dotycząca ujemnego związku między podobieństwem atrakcyjności alternatyw a wielkością poczucia swobody wyboru, za wyjątkiem zerowej różnicy, kiedy wolność nie jest maksymalna, jak przewidywał Steiner, lecz zgodnie z przewidywaniami Millsa zmniejsza się w stosunku do małej różnicy atrakcyjności alternatyw (por. Harvey, Johnston, 1973). Potwierdzone zostało także przypuszczenie o pozytywnym związku poczucia swobody wyboru i zgodności decyzji z własnymi

preferencjami oraz z pewnością decyzji (Kruglanski, Cohen, 1973, wg Kruglanski, 1975).

Wnioski dotyczące uwarunkowań swobody działania:

Przedstawione wyniki analizy struktury jakościowej i ilościowej uwarunkowań swobody działania można ująć w postaci następujących punktów:

1. Podzbiory zakresu pojęć określających uwarunkowania swobody działania mają, podobnie jak zakresy samego pojęcia swobody działania, postać definicji cząstkowych, przy czym żadna z nich nie występuje we wszystkich koncepcjach dotyczących analizowanej problematyki.
2. Zakresy uwarunkowań swobody działania pokrywają się częściowo. Najbardziej w ramach kategorii „swoboda wyboru”, a ściślej wewnątrz jej podkategorii „wzrost swobody wyboru jest skutkiem spadku...” w odniesieniu do określenia „...spadku różnicy atrakcyjności alternatyw” oraz do określenia „...spadku wolności poddecyzyjnej”. Następnie w ramach podkategorii „wzrost swobody wyboru jest skutkiem wzrostu...”, a dokładniej w stosunku do określenia „...wzrostu zgodności decyzji z preferencjami”.
3. Zmienność swobody działania jest uzależniona przede wszystkim od zmian natężenia jej uwarunkowań, w odniesieniu tak do dostępności celu, jak i do swobody wyboru, przyjmując postać zróżnicowanych treściowo implikacji dotyczących związków ilościowych. Ponadto, sporadycznie, występują próby uzależniania swobody wyboru od przyczyn podawanych bez sposobu uwarunkowania, czyli implikacje dotyczące związków jakościowych.
4. Występuje duża liczba uwarunkowań słabo zweryfikowanych empirycznie.

Ponieważ próby tworzenia definicji równościowych podejmowane przy omawianiu zakresów pojęcia swoboda działania wykazały, moim zdaniem, celowość rezygnacji z takich poczynań na rzecz większej dbałości o trafność zakresową pojęcia swoboda działania, przejdę obecnie do analizy następstw działania w sytuacji wyboru.

Następstwa swobody działania

Spośród dwóch rodzajów swobody działania, swobody dostępu do celu i swobody wyboru, tylko swoboda wyboru rozpatrywana jest także jako ważna zmienna niezależna, implikująca przebieg zachowań człowieka. W literaturze przedmiotu uzależnia się zmienność skutków działania w sytuacji swobody wyboru od zmian stopnia swobody wyboru, ale niestety w operacjonalizacji występują tylko dwa stopnie: swoboda wyboru lub

jej brak i one są podstawą do mówienia o wzroście lub spadku poczucia swobody wyboru. Zarówno wpływ wzrostu poczucia swobody wyboru, jak i wpływ jego spadku na zmienność zachowania można rozpatrywać wg zmian, które polegają na wzroście lub spadku określonych wartości zmiennych zależnych, czyli następstw. Formalnie biorąc istnieją, podobnie jak w analizie uwarunkowań swobody wyboru, cztery takie implikacje. Tym razem nie sprowadzam jednak pary implikacji niezgodnokierunkowych do jednej, gdyż implikacja „spadek przyczyny pociąga wzrost następstwa” ma tutaj wyjątkowe znaczenie. Dotyczy ona głównie teorii reaktancji Brehma (1960, 1981), która jak wiadomo kładzie nacisk na skutki ograniczenia spostrzeżonej swobody wyboru, a nie na skutki wzrostu swobody wyboru. Mówiąc inaczej, Brehm podchodzi do problemu wpływu swobody wyboru na działanie w kierunku od ograniczenia swobody wyboru do następstw tego ograniczenia, a nie od strony wzrostu swobody wyboru. Stawia więc na przykład problem, jak spadek spostrzeżonej swobody wyboru wpływa na motywację do odzyskania wolności, a nie jak wzrost spostrzeżonej swobody wyboru wpływa na spadek tej motywacji. Zachowuję więc oryginalny kierunek podejścia Brehma, by nie zacierać istoty teorii reaktancji.

W konsekwencji powstał następujący schemat rozważań.

0. swoboda działania

0.1. następstwa wzrostu swobody wyboru

0.1.1. rosnące

0.1.2. malejące

0.2. następstwa spadku swobody wyboru

0.2.1. rosnące

Tablice IIIa i IIIb stanowią jego treściowe rozwinięcie. Już pobieżny rzut oka na nie pozwala zauważyć, że znacznie mniej uwagi poświęca się następstwom działania w sytuacji swobody wyboru niż, na przykład, jej uwarunkowaniom, co oznacza, że swoboda wyboru rzadziej występuje jako zmienna niezależna, niż jako zmienna zależna.

Zmienne rozpatrywane jako następstwa swobody działania

Wewnątrz kategorii swoboda wyboru osobną podkategorię stanowią zmienne wywodzące się z teorii reaktancji Brehma (1966). Są to następstwa o charakterze rosnącym determinowane spadkiem swobody wyboru (pkt. 0.2. i 0.2.1.) takie jak: motywacja do odzyskania wolności, wzrost atrakcyjności alternatywy eliminowanej, podejmowanie zachowań eliminowanych, agresja na źródło ograniczenia, dopasowanie postawy do zachowania przy silnym uzasadnieniu zewnętrznym. Wszystkie te następstwa uzyskały jakieś poparcie empiryczne w ramach badań przytaczanych już wcześniej przy analizowaniu uwarunkowań swobody wyboru.

Następstwa Autorzy	Wzrost sw powoduje, że		Spadek sw powoduje, że
	rośnie	zmniejsza się	rośnie
1	2	3	4
Ach	odpowiedzialność, samoświadomość, rozwój osobowości		
Festinger	dopasowanie postawy do zachowania determinowanego wyborem sprzecznym z postawą	okresowo wolność p z powodu plusów al. odrzuconej i minusów przyjętej	
Brehm i Cohen	dysonans p, zmiana postawy w kierunku zgodnym z argumentacją (po zgodzie na działanie sprzeczne z postawą)		
Luchins A. i Luchins E., 1962	efektywność uczenia		
Brehm			↓ s.w. przez ograniczenie możliwości realizacji wyboru spostrzeżonego → ↑ motywacja na odzyskanie wolności, atrakcyjn. al eliminowanej, zachowanie przeciwne do kierunku nacisku, agresja na źródło ograniczenia
Wicklund	proces reaktancji psychicznej i ograniczenie wolności przez samą siebie na skutek eliminacji innych alternatyw oprócz wybranej		
Zimbardo, 1977	odpowiedzialność		

cd. tabl. IIIa

1	2	3	4
Kiesler	wielkość zobowiązania do podtrzymania działania związanego z decyzją, (skutek nieodwracalności decyzji), zamrożenie postawy związanej z decyzją i ograniczenie wolności przez samą siebie (powielanie decyzji, w podobnych sytuacjach w przyszłości), wysiłek do osiągnięcia celu, odpowiedzialność		
Bem	s.w. (jako brak zewnętrznych uwarunkowań, proces autopercepcji, który poprzez inferencje prowadzi do zmiany postawy niezgodnej na zgodną z zachowaniem, gdy zaś zgodność występuje, prowadzi do zamrożenia postawy (autopercepcja = formułowanie sądów o sobie)		
Cooper, 1977	odpowiedzialność		
Collins i Hoyt 1972	odpowiedzialność	wolność podycyzyjna	
Kofta	autonomia regulacyjna = wzrost poczucia kontroli, odpowiedzialności, zgodności standardów wewn. z działaniem, odporności na naciski, co do zmiany zachowania	wrażliwość na zewnętrzną ocenę działania i jego wyników (spadek roli sygnałów zewnętrznych)	
Zimny, 1984	odpowiedzialność		

Tablica III a. Struktura jakościowa następstw swobody wyboru (oznaczenia jak w poprzednich tablicach), (źródła literaturowe jak w tablicy IIa, nowe pozycje zaopatrzone są rokiem wydania).

Table IIIa. Quality structure of freedom of choices successions (indications as in previous tables), (literature as in table IIa, new editions have tree year of publication).

Następstwa		Następstwa wzrostu sw																	
Autorzy		rosnące										malejące			rosnące				
		2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
		odpowiedzialność	rozwój psychiczny	poczucie kontroli	odporność na zmiany zach.	efektywność uczenia	zgodność standardów wewn. z zachowaniem	przez eliminację alternatyw odrzuconych	przez powielenie decyzji w podobnych sytuacjach („zamrożenie”)	dopasowanie postawy do zachowania	słabe zewn. uzasadnienie	zobowiązanie do podtrzymania działania	spadek wrażliwości na zewnętrzną ocenę	okresowy spadek wolności poddecyzyjnej	motywacja na odzyskanie wolności	wzrost atrakcyjności alternatywy eliminow.	podejmowanie zachowań eliminowanych	agresja na źródło ograniczenia	dopasowanie postawy do zachowania przy silnym uzasadnieniu zewnętrznym
1		×	×						×	×				×					×

Tablica III b. Struktura ilościowa następstw swobody wyboru

Table IIIb. Quantity structure of freedom of choices' successions.

Wśród następstw o charakterze rosnącym i malejącym najszerszą grupę stanowi ich podkategoria dotycząca następstw wzrostu swobody wyboru (pkt. 0.1. oraz 0.1.1. i 0.1.2.). Ogólnie biorąc dotyczą one rozwoju psychicznego, odporności na zmiany zachowania, efektywności uczenia oraz zgodności standardów wewnętrznych z zachowaniem.

Trudno nie podkreślić faktu, że wśród następstw wzrostu poczucia swobody wyboru, które mają charakter rosnący, najczęściej jako główny wymieniany jest wzrost poczucia odpowiedzialności (Ach, 1905; Bem, 1967; Kiesler, 1971, wg Kofta, 1983; Cooper, 1971; Collins i Hoyt, 1972; Zimbardo, 1977; Kofta, 1980; Zimny, 1984).

Wśród skutków o charakterze malejącym główny dotyczy okresowego spadku wolności poddecyzyjnej (Festinger, 1957; Brehm i Cohen, 1962; Kiesler, 1971, wg Kofta, 1983; Wicklund, 1974, wg Kofta, 1983).

Niektórzy autorzy podnoszą ważką kwestię ograniczania wolności przez samą siebie (zamrożenia), co jest skutkiem powielania decyzji powziętych w sytuacji wyboru, w podobnych sytuacjach w przyszłości (Ach, 1905, 1935; Bem, 1967; Kiesler, 1971, wg Kofta, 1983).

Eksperymentalne badania przewidywanych następstw swobody wyboru są niestety rzadko podejmowane. Kofta (1983) przedstawia wyniki swoich badań nad spostrzeganiem odpowiedzialności, które jego zdaniem sugerują raczej, że następstwem swobody wyboru jest wzrost udziału czynników zmiennych (wysiłek, szczęście) i spadek czynników stałych w wyjaśnianiu przyczyn osiąganych wyników. Udowodniono natomiast, że poczucie swobody wyboru zwiększa istotnie odporność na nacisk społeczny (Kofta, Michałowska, 1980). Z kolei Kane, Joseph i Tedeschi (1977) wykazali, że przestępcze działania dokonane pod przymusem, zasługują w oczach obserwatorów na mniejszą karę, niż przestępstwa dokonane bez przymusu. W wyznaczaniu kary ważny okazał się stopień przymusu. Badania Wolster (1964, wg Wolster 1966) nad procesami poddecyzyjnymi potwierdzają, wynikającą także z obecnego opracowania, ważność tezy o okresowym spadku wolności poddecyzyjnej lub inaczej, o pojawieniu się „żału” poddecyzyjnego, co jest spowodowane, występującym po wyborze, ograniczeniem przeddecyzyjnego pola wyboru.

Wnioski dotyczące następstw swobody działania

Przedstawione wyniki analizy następstw działania w sytuacji swobody wyboru można dla przejrzystości sprowadzić do następujących wniosków:

1. Zakresy pojęć dotyczących następstw swobody działania rozpatrywane są tylko w odniesieniu do kategorii swoboda wyboru i podobnie jak zakresy pojęcia swoboda wyboru oraz zakresy jej uwarunkowań mają pos-

tać definicji cząstkowych, które pokrywają się częściowo. Najbardziej w ramach podkategorii „następstwa wzrostu swobody wyboru o charakterze rosnącym...”, szczególnie w odniesieniu do „...wzrostu poczucia odpowiedzialności” oraz w ramach podkategorii „następstwa wzrostu swobody wyboru o charakterze malejącym...” w odniesieniu do „...okresowego spadku wolności poddecyzyjnej”. Żadne następstwo nie pojawia się we wszystkich analizowanych koncepcjach.

2. Wszystkie następstwa swobody wyboru rozpatrywane są za pomocą relacji określonych ilościowo typu „im mniejsze (albo większe) wartości przyjmuje swoboda wyboru, tym dane następstwo przyjmuje większe (albo mniejsze) wartości, przy czym występują też implikacje niezgodnokierunkowe, na przykład „wzrost pociąga spadek”.

3. Przewidywania różnych następstw swobody wyboru nie są wystarczająco poparte wynikami poprawnych metodologicznie badań eksperymentalnych. W badaniach stosowany jest dychotomiczny podział sytuacji na sytuacje swobody wyboru i jej braku.

Zarys koncepcji gradacji swobody działania i poczucia odpowiedzialności

W artykule pt. „Pojęcie swobody działania” i artykule obecnym przedstawiłem różne sposoby rozumienia pojęcia oraz uwarunkowań i następstw swobody działania. Czyniłem to w przekonaniu, że im liczniejsze i bardziej różnorodne są propozycje dotyczące obrazu struktur esencjalnych danego fragmentu rzeczywistości, tym większa szansa na niepominięcie obrazu „najlepszego”, oraz w celu wyszukania podstawowych podobieństw i różnic tych struktur. Teoria swobody działania nie może rozwijać się z pominięciem zasady różnorodności (por. Wais, 1979, s. 16 i 20), przy której co prawda nie osiągamy pewników, ale krytycznie zbliżamy się do prawdy. Podejmując próbę dyskusji z przedstawionymi koncepcjami proponuję inne rozumienie swobody działania, w którym staram się krytycznie wykorzystać koncepcje, z którymi polemizuję. Można założyć, że tworząc obrazy struktur esencjalnych swobody działania większość autorów uwzględni pewne różne czynniki istotne dla tego zjawiska, czyli stworzy poprawne twierdzenia o charakterze idealizacyjnym. Ich wykorzystanie wymaga respektowania postulatu tolerancji metodologicznej i teoretycznej, ponieważ umożliwia prowadzenie płodnych sporów między różnymi orientacjami.

W pierwotnym zamyśle chciałem z wyodrębnionych kategorii zaadaptować do własnej koncepcji te, które po pierwsze uzyskają w przeprowadzonej analizie status zmiennych głównych, a po drugie będą pozytywnie zweryfikowane empirycznie.

Następnie zamierzenie to zmodyfikowałem, ponieważ w kategorii swobody wyboru dwie główne zmienne dotyczące uwarunkowań wykluczają się wzajemnie, a obie uzyskały potwierdzenie empirycznie. Chodzi tu o podkategorie (por. tablice IIa i IIb) wzrostu swobody wyboru jako skutku spadku różnicy atrakcyjności alternatyw, czyli wzrostu niepewności i wahań oraz podkategorię wzrostu swobody wyboru wraz ze spadkiem niepewności i wahań, czyli wraz z pewnością decyzji. Pisałem o tej niezgodności szerzej, omawiając uwarunkowania swobody wyboru.

Inne badania eksperymentalne następstw działania w sytuacji swobody wyboru, np. dotyczące nawet następstw często przewidywanych, chociażby odpowiedzialności są raczej rzadko podejmowane, a ich wyniki nie potwierdzają oczekiwań (np. Kofta, 1983). W tej sytuacji poszedłem inną drogą.

W literaturze swoboda działania, nazywana zamiennie wolnością działania, bywa rozumiana trojako, co pokazałem w artykule „Pojęcie swobody działania”. 1 — pośrednio, jako własność sytuacji, np. różnica atrakcyjności alternatyw. 2 — bezpośrednio, jako poczucie zewnętrznego lub wewnętrznego przymusu. 3 — relacyjnie, jako relacja wolności przeddecyzyjnej do poddecyzyjnej. Odpowiednio uważa się, że wzrost swobody wyboru jest skutkiem spadku różnicy atrakcyjności alternatyw, wzrostu zgodności decyzji z preferencjami, czy też wolność poddecyzyjna jest tym większa, im mniejsza jest wolność przeddecyzyjna.

Proponuję, by traktować swobodę działania gradacyjnie wraz z jej uwarunkowaniami i następstwami. Dokładniej biorąc jest to koncepcja gradacji swobody działania i poczucia odpowiedzialności.

Przyjęta nazwa wynika z dwóch głównych powodów. Po pierwsze proponuję traktowanie pojęcia „swoboda działania”, jako obejmującego pojęcie „swoboda wyboru” i „dostępność celu”, a więc od nich szerszego. O dostępności celu decyduje liczba własności, w ramach których podmiot może dokonywać wyborów, a swoboda wyboru dotyczy spostrzegania tych możliwości.

Po drugie, dotychczasowe, dychotomiczne dzielenie sytuacji na sytuacje z wyborem lub bez, zbyt słabo odpowiada rzeczywistym sytuacjom decyzyjnym, którym przysługuje większe zróżnicowanie. Podejście dychotomiczne zastępuję więc wielowartościowym.

„Odpowiedzialność” jest zaś traktowana jako następstwo sytuacji o określonym stopniu swobody zewnętrznej i odpowiadającego mu poczucia swobody wewnętrznej.

Na użytek proponowanej koncepcji przenoszę podstawowe założenie ontologiczne, wg mnie wspólne wszystkim omawianym koncepcjom, że swoboda działania jest kategorią istotną dla procesów regulacji zachowań człowieka. Przenoszę także podstawowe problemy, tzn. od czego zależy

poczucie swobody działania, jakie odczucia towarzyszą swobodzie działania oraz jakie są jej następstwa? Ich adaptacja polega na modyfikacji pojęcia swoboda działania przez wprowadzenie stopni swobody i rozróżnienie swobody zewnętrznej i wewnętrznej z uwzględnieniem wpływu (między innymi) na poczucie odpowiedzialności.

Swoboda zewnętrzna działania przynależy sytuacji, a swoboda wewnętrzna (inaczej poczucie swobody) przynależy człowiekowi. Własność sytuacji mają charakter obiektywny, określają więc swobodę zewnętrzną, której spostrzeganie określa stan świadomości, czyli poczucie swobody wewnętrznej. Pojęcia te można z powodzeniem operacjonalizować wielowartościowo, a nie tylko dychotomicznie, jak to ma miejsce w badaniach nad atrybucją wolności.

Stopień swobody zewnętrznej dokładniej znaczy tyle, co stopień swobody dostępu do celu rozumiany jako liczba własności sytuacji zadaniowej, o których może decydować podmiot. Przyjmuję pięć takich własności: a) brak wszelkich wyborów, b) wybór, co do pojęcia lub niepodjęcia zadania, c) wybór zadania, d) wybór sposobu działania, e) wybór partnera. Stopień swobody zewnętrznej jest tym większy, im o większej liczbie własności sytuacji może decydować podmiot.

Poczucie swobody wewnętrznej jest to zmienna ciągła i znaczy tyle co stan świadomości, inaczej swoboda subiektywna, która rośnie wraz ze stopniem swobody zewnętrznej o ile podmiot aprobuje cele działania i możliwości decydowania o poszczególnych własnościach sytuacji. Poczucie swobody wewnętrznej jest zmienną pośredniczącą pomiędzy stopniem swobody zewnętrznej a następstwami działania w sytuacji o określonym stopniu tej swobody. Spośród tych następstw interesuje mnie głównie poczucie odpowiedzialności. Inne możliwe to adekwatna ocena własnych możliwości, prawidłowa ocena wartości i trudności zadań, wybieranie zadań na miarę możliwości, integracja kierunków i sposobów działań. Definiowanie poczucie odpowiedzialności wymaga analizy zjawiska odpowiedzialności, podobnej do analizy swobody działania, co będzie przedmiotem osobnego opracowania.

W odróżnieniu pojęć stopień swobody zewnętrznej i poczucie swobody wewnętrznej widzę szansę na: a) uzyskanie odpowiedzi na pytanie dlaczego swoboda działania powoduje różne następstwa optymalizujące przebieg procesów regulacji, b) częściowe uporządkowanie i uogólnienie pojęć używanych do tej pory do opisu zmiennych związanych ze swobodą działania, c) połączenie dróg poszukiwań uwarunkowań poczucia odpowiedzialności.

Spodziewam się, że ludzie nie zawsze będą aprobować samą możliwość dokonywania wyborów. Trening wychowawczy w poszanowaniu autorytetów, wpojenie odpowiedzialności za zadania zadane przez innych może

spowodować, że obniży się miejsce standardu „możność decydowania” w ogólnej hierarchii i znalezienie się w sytuacji wyboru może być sytuacją równie trudną, jak brak możliwości dokonywania wyborów u ludzi do tego nawykłych. Wobec tego uwzględniam w koncepcji gradacji swobody działania i poczucia odpowiedzialności, możliwość względnej niezależności poczucia swobody wewnętrznej od stopnia swobody zewnętrznej, tzn. dopuszczam przypadki zaistnienia nawet wysokiego poczucia swobody wyboru, pomimo niskiego stopnia swobody zewnętrznej. Dzieje się tak wówczas, kiedy podmiot nie aprobuje celu działania i stopnia możliwości decydowania o różnych własnościach sytuacji. Ponieważ zakładam, że dążenie do poczucia swobody wewnętrznej jest naturalne dla ludzi, więc w przypadku permanentnie niskiego stopnia swobody zewnętrznej podmiot musi uruchamiać mechanizmy umożliwiające utrzymanie aprobowanego poziomu poczucia swobody wewnętrznej, co nie przeszkadza by w opisanych wcześniej warunkach poczucie swobody wyboru rosło wraz ze stopniem swobody zewnętrznej. Takim mechanizmem jest wyszukiwanie zastępczego celu działania. Jeśli pomiar poczucia swobody wewnętrznej wykaże jego wysoką wartość pomimo długotrwałej sytuacji niskiego stopnia swobody zewnętrznej, to będzie oznaczało, że człowiek może dążyć do poczucia swobody wewnętrznej także na innej drodze niż wzrost stopnia swobody zewnętrznej.

Oczywiście poczucie swobody wewnętrznej w sytuacji o niskim lub zerowym stopniu swobody jest tylko przejawem uzyskania równowagi regulacyjnej przez podmiot, nie jakimś sukcesem wychowawczym. Nie sprzyja bowiem poszerzaniu stopnia swobody, a może sprzyjać zachowaniom biernym.

Z tych samych powodów dopuszczam możliwość względnej niezależności poczucia odpowiedzialności od stopnia swobody zewnętrznej. Także sam wysoki stopień swobody nie gwarantuje automatycznie wysokiego poczucia odpowiedzialności, jeśli podmiot nie ma wykształconych standardów odpowiedzialności.

Ponadto główne zależności przewidywane w tej koncepcji mogą wystąpić pod warunkiem, że różnica atrakcyjności alternatyw nie przekracza możliwości ich rozpatrzenia przez podmiot, gdyż wtedy poczucie swobody wewnętrznej i odpowiedzialności będą się obniżać.

Mam świadomość, że wprowadzenie do modelu przypadków „względnej niezależności” niejako osłabia ostrość rzeczywistości opisywanej przez koncepcję. Zważywszy, że koncepcja jest jednak zawsze tylko celowym uproszczeniem na drodze do wykrywania w ogromie zależności tych związków, które są dla danego zjawiska istotne, to podane ograniczenia mogą być przydatne w interpretacji wyników ewentualnych badań.

ROMUALD DERBIS

Conditions and Consequences of Freedom of Action

SUMMARY

The paper is an attempt at adaptation of an idea of conditions and consequences of freedom of action for the construction of a concept of gradation of freedom of action and sense of responsibility. The results of former analysis of qualitative and structure of the idea „freedom of action” are also a subject of the adaptation. Transferring the notion of the freedom of choice to his own idea, the writer changes the hitherto applied, dichotomic approach (freedom of choice and its absence) to a multivalent understanding of the freedom of action, dependent on a number and kinds of situational dimensions which can be determined by a subject. The writer suggests a distinction between outward freedom, belonging to a situation and inward freedom belonging to a subject, instead of subjecting a freedom of choice to a situation's clarity or to hesitation and uncertainty which involves mutual exclusion of concepts. The relation between outward and inward freedom is treated as a casual-consecutive one.